

Ömer b. Ali el-İspirî'nin Hayatı, Eserleri ve er-Risâletü'l-cûdiyye Adlı Risâlesi*

Omar b. 'Alî al-Ispirî's Life, Works and His Treatise named al-Risâlah al-cûdiyyah

Osman BOSTAN

Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kuran-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı
PhD., Ondokuz Mayıs University Faculty of Theology Department of Department of Qur'anic Recitation
Samsun/Türkiye

bostanosman61@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-7543-9187

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 15.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted : 26.08.2023
Yayın Tarihi / Published : 30.12.2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık-December
Cilt / Volume : 10 • **Sayı / Issue** : 2 • **Sayfa / Pages** : 117-139

Atıf / Cite as

Bostan, Osman. Ömer b. Ali el-İspirî'nin Hayatı, Eserleri ve er-Risâletü'l-cûdiyye Adlı Risâlesi. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2023), 117-139.

Doi: 10.33460/beuifd.1283848

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayınlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.

*Authors publishing with the journal is licensed under the **CC BY-NC 4.0** and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.*

Öz: Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması ve Cenab-ı Hakk'ın murâdının ortaya konulması için İslâm'ın bidayetinden günümüze değin birçok tefsir yazılmıştır. Yazılan bu tefsirlerin bir kısmı Kur'ân'ın fikhî, içtimâî, tasavvufî vb. yönünü ele alırken diğer bir kısmı da edebî ve i'câz yönünü incelemiştir. Kur'ân'ın edebî inceliklerini araştıran eserlerin bir kısmı bunu Kur'ân'ın tamamı veya bazı sûreleri ekseninde gerçekleştiren bir kısmı da tek bir âyeti merkeze alıp o âyette var olan edebî unsurları ortaya koymaya çalışmıştır. Bu alana matuf çalışmalardan biri de 18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Ömer b. Ali el-İspirî'nin kaleme aldığı er-Risâletü'l-cûdiyye adlı eseridir. İspirî bu risâlede, edebî inceliklerine değindiği Hûd Sûresinin 44. âyetini ilmü'l-beyân, ilmü'l-me'ânî, el-fesâhatü'l-lafziyye ve el-fesâhatü'l-ma'neviyye açısından açıklamaya çalışmıştır. Söz konusu eser üzerine henüz müstakil bir çalışmanın yapılmamış olması bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Ömer b. Ali el-İspirî ve er-Risâletü'l-cûdiyye adlı eserinin konu edildiği bu çalışmada önce

* Bu makale, 2016 yılında Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda kabul edilen "Ömer b. Ali el-İspirî ve er-Risâletü'l-Cûdiyye isimli Eserinin Tahkiki" isimli yüksek lisans tezinin ilgili bölümlerinden istifade edilerek üretilmiştir.

İspirî'nin hayatına ve eserlerine yer verilmiş, ardından zikri geçen eseri nüshaları, konusu, kaynakları, metodu vb. açılardan incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Belâgat, Fesâhat, Ömer b. Ali el-İspirî, er-Risâletü'l-cüdiyye, Hûd Sûresinin 44. âyeti.

Abstract: *Many Qur'an commentaries have been written from the early days of Islam to the present day in order to understand the Qur'an. Some of these tafsirs (Qur'an translation) written in the Qur'an, fiqh, social, etc. While dealing with the aspect of literature, another part examined the aspect of literary and i'jaz. While some of the works that investigate the literary intricacies of the Qur'an realize this in the axis of the whole or some of the suras of the Qur'an, some of them try to put a single verse in the center and try to reveal the literary elements in that verse. One of the studies focused on this field is Umer b. the study is called al-Risâlah al-cüdiyyah written by Ali al-Ispirî. Ispirî tried to explain the 44th verse of the Surah Hud in terms of ilmü'l-beyân, ilmü'l-ma'ani, al-fesâhatü'l-lafziyye and elfesâhatü'l-ma'neviyye, in which he mentioned the literary subtleties. The fact that no independent study has yet been conducted on the work in question has prompted us to do this study. In this study, Ispirî al-Risâlah al-cüdiyyah is the subject, firstly Ispirî's life is mentioned and studies are included, then the copies of the mentioned studies and its subject, sources, method, etc are examined from different angles.*

Keywords: *Exegesis (Tafsir), Eloquence, Fluency, 'Omar b. 'Alî al-Ispirî, al-Risâlah al-cüdiyyah, 44th verse of Surah Hud.*

Extended Summary

This article introduces Omar b. 'Alî al-Ispirî and his study named al-Risâlah al-cüdiyyah. Ispirî was born in Ispir town of Erzurum. He spent his childhood in Erzurum, Ispirî completed his primary education in his hometown. Ispirî had his education in the leading madrasahs of that period in Erzurum, he also wrote some of his epistles. After studying in Erzurum for a while, Ispirî went to Istanbul where he took lessons from the leading scholars of that period like Akkirmânî (d. 1174/1760) and Sayyid Murtazâ (d. 1171/1758) are some of his famous teachers. After his education in Istanbul, he became a professor in Fatih Madrasa by obtaining an honor that will not be given to everyone. While he was busy with education, he wrote many studies in order to ensure the permanence of science and to be more beneficial to students. Ispirî worked as a lecturer in Fatih Madrasa for many years, also attended the Peace classes held in the presence of the sultan and attended only by leading scholars. In addition, Ispirî was appointed as the Muslim judge of Üsküdar in 1194/1780. Ispirî had wide knowledge and scientific knowledge, he wrote nearly forty studies (articles). The diversity of his works, although many of them are small, it is a clear indication that Ispirî was a versatile scholar. As a matter of fact, it is recorded in the strata books that Ispirî has acquis in many fields from tafsir to mysticism, from logic to rhetoric, from fiqh to theology, from history to literature and many more. Many commentaries have been written from the early days of Islam to the present day in order to understand the Qur'an and to reveal the will of Allah. Some of these translations written in the Qur'an, fiqh, social, mystical, etc. While dealing with the aspect of literature, another

part examined the aspect of literary and i'jaz. It is seen that the studies investigating the literary intricacies of the Qur'an are generally carried out on the axis of the whole or some of the surahs of the Qur'an. Studies that center a verse and deal with the literary elements in that verse are relatively few. Ispirî is one of the scholars who showed courage in this field. In his study, which he allocated to this field and named al-Risâlah al-cûdiyyah, he dealt with the 44th verse of the chapter of Hud. Ispirî analyzed the verse in question from four perspectives: ilmü'l-beyân, ilmü'l-ma'ani, al-fesâhatü'l-lafziyye and elfesâhatü'l-ma'neviyye. The first of the treatise, of which we found three different copies in the research we carried out in different libraries, is the Istanbul copy with the author's line dated 1173/1759, the second is the Medina copy dated 1175/1761, and the third is the Baghdad copy dated 1188/1774. The first copy is the most comprehensive. It is understood from the expressions of the author that he first copied the tractate in 1173/1759 and presented it to the vizier, first in 1175/1761 and then in 1188/1774, by shortening some parts of it and presenting it to the scholars. As a matter of fact, Ispirî explains the reason for writing the tractate as "on the one hand, being busy with science by writing a study and being useful to people, on the other hand, by presenting the treatise to prominent statesmen and scholars of Islams, he won their praise and prayers". Ispirî chose the majority of the sources he used in his study from the books taught in Ottoman madrasahs. However, it should be added that since he examined the rhetoric and eloquence aspects of the verse that he dealt with in the Ispirî treatise, he built his study on Sekkaki's Miftâhu'l-'ulûm and Taftâzânî and Cürçânî's commentaries on Miftâhu'l-'ulûm. The language used by the author in the study, he used a very literary language in accordance with the subject he dealt with. This is especially evident in the introduction. In the main text part, which forms the main backbone of the treatise, the selected/rhymed expressions in the introduction have been replaced by a plainer, plainer and scientific expression. By using spiritual narration and insight together, he conveyed information about the literary intricacies of the verse, and on the other hand, he did not neglect to give the message that the orders of the Qur'an should be followed. Finally, "What I have not mentioned here about the details of this verse is more than what I have mentioned." In other words, he stated that the subtleties of the Qur'an are unique and that scholars can discover these subtleties to the extent of their strength in every period and level.

Giriş

Kur'an-ı Kerîm Hz. Peygamber'e hem mânâ hem de lafziyla indirilen mu'ciz bir kelâmdır. Kur'an-ın i'câz yönü söz konusu olunca akla ilk gelen âyetlerden biri Hûd Sûresinin 44. âyet-i kerimesidir.¹ Öyle ki Kur'an'ın muârizlarını bile susturan²

1 "وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْبَعِي وَغِيصَ الْمَاءِ وَفُجِعَ الْأَكْمَرُ وَأَشْفَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُشْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ" / "Ey yer suyunu yut! Ve ey gök sen de (suyunu) tut!" denildi. Su çekildi, iş bitirildi, (gemi de) Cûdî (dağının) üzerine oturdu. Ve: "Ozalimler topluluğunun canı cehennem!" denildi.", Hûd, 11/44.

2 Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr fi't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999), 6/160; Şihâbüddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsîri'l-Kurâni'l-'Azim*, thk. Ali Abdü'l-Bârî 'Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/261; Muhammed Ali es-Sâbüni, *et-Tibyân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1408/1987), 165.

bu âyet-i kerimeye ilk dönemlerden itibaren hemen bütün âlimler tarafından ayrı bir önem atfedilmiştir. Zemaşerî (ö. 538/1144) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344)³ gibi bazı müfessirler, tefsirlerinin ilgili bölümlerinde bu âyetin i'câz yönüne değinmişlerdir.⁴ Sekkâkî (ö. 626/1228)⁵ gibi belâgata dair kitap telif eden bazı âlimler ortaya koydukları edebî sanatları örnekleme bağlamında bu âyeti misal göstermiştir. Bunun yanında İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)⁶ gibi bu âyetin edebî inceliklerine dair müstakil eser ortaya koyan âlimler de mevcuttur.⁷ Bu son gruba örnek olacak çalışmalardan birini de 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Ömer b. Ali el-İspirî (ö. 1202/1788) kaleme almıştır. İspirî söz konusu âyetin edebî inceliklerine dair *er-Risâletü'l-cûdiyye* adlı eserini telif etmiştir. İspirî; Zemaşerî, Begavî (ö. 516/1122) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi müfessirler ile Sekkâkî, Taftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) gibi belâgat âlimlerinin görüşlerini bir araya getirdiği söz konusu eserini daha ziyade son grupta yer alan âlimlerin açıklamaları doğrultusunda şekillendirmiştir. İspirî tarafından değişik zamanlarda üç kez istinsah ve ihtisar edilen *er-Risâletü'l-cûdiyye*'nin küçük bir kısmı neşredilmiş, büyük bir bölümü ise henüz neşredilmemiş ayrıca söz konusu eserin incelenmesi ve nüshalarının tanıtılmasına yönelik geniş çaplı bir araştırma yapılmamıştır. Bu sebeple makalede, bir Osmanlı müellifi olan Ömer b. Ali el-İspirî ve eserleri hakkında kısaca bilgi vererek mevzu bahis risâlesi incelenecektir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İspirî ve değişik alanlara dair telif ettiği eserler hakkında bilgi verilmeye çalışılacak, ikinci bölümde ise *er-Risâletü'l-cûdiyye*, telif sebebi; telif tarihi ve yeri; konusu; nüshaları; kaynakları ve muhtevası gibi başlıklar çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır.

1. Ömer b. Ali el-İspirî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Ömer b. Ali el-İspirî Erzurum'un İspir kazasında dünyaya gelmiştir. Bu bilgiyi makaleye konu edindiğimiz *er-Risâletü'l-cûdiyye* adlı eserinin kenarına, memleketini tasvir için düştüğü haşiyede bizzat kendisi dile getirmiştir. Söz konusu haşiyede Ömer b. Ali el-İspirî, memleketi İspir'in "Erzurum'a üç günlük mesafede

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî't*'in muhtasarı mahiyetindeki *en-Nehru'l-mâd* adlı eserinde, Hüd Süresinin 44. âyeti için "Bu âyette on dokuz kelime olmasına rağmen bedî' ilmi açısından yirmi bir edebî sanat barındırmaktadır." ifadeleri kullanmaktadır. Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *en-Nehru'l-mâd min'el-Bahri'l-muhî't*, thk. Ömer el-Es'ad (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1416/1995), 3/231-232.

4 Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1407/1986), 2/397-398; Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzi, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1420/1999), 17/353-354; Vehbe Zuhayli, *et-Tefsiru'l-münir* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1997), 12/73-74; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr* (Beyrut: el-Mektetü'l-'Asriyye, 1427/2006), 523-524.

5 Yusuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1420/2000), 526-533.

6 İbnü'l-Cezerî, Hüd Süresinin 44. âyetinin edebî inceliklerine dair kaleme aldığı *Kifâyetü'l-elve'î* adlı müstakil eserinde, bu âyette belâgat yönünden otuz iki sanatın olduğunu ifade etmektedir. Bk. Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Kifâyetü'l-elve'î*, thk. Neşid Hamid (Beyrut: Dâru'l-Afâkî'l-Cedîde, 2003), 183-214.

7 Numan Şaban Ulvân, "et-Tahlîlü'l-beyânî", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 18/2 (2010), 885-903; Hüseyin Ahmed Kettâne - Abdulhamid Zâhid, "Tercemetü âyeti ya erduble'î", *Mecelletü'l-Kraat*, (2011), 9-28.

olup, akarsulara, yeşilliklere, bağ-bahçelere, meyvelere sahip olduğunu ve insana huzur verdiğini” söyledikten sonra, “أَوَّلُ أَرْضِ مَسِّ جَدِّي تُرَابِهَا/Cildimin, toprağına ilk değdiği yerdir.” ifadelerini kullanarak burada doğduğuna işaret etmiştir. Yine aynı haşiyede, çocukluk ve gençlik dönemini de İspirî’de geçirdiğini vurgulamıştır.⁸

Kaynaklarda Ömer Efendi, Ömer b. Ali b. İbrahim el-Erzurûmî ve Ömer Faruk şeklinde kaydedilen müellifin tam ismi Ömer b. Ali b. İbrahim b. Halil el-İspirî el-Hanefî’dir.⁹ İspirî ilk eğitimini memleketinde almış ve yine kendi ifadesine göre Amasya’da da bazı ilimleri okumuştur. İspirî’nin, birtakım risâlelerini Erzurum’da kaleme aldığına¹⁰ bakılırsa daha gençlik döneminde ilimde büyük bir payeye sahip olduğu ifade edilebilir.

İspirî, Erzurum ve Anadolu’daki ilk eğitim-öğretiminin ardından ilmî sahadada derinleşmek üzere İstanbul’a gitmiştir. Erzurum ve İstanbul’da kaleme aldığı risâlelerin “ferâğ kayıtları”¹¹ birlikte değerlendirildiğinde, 1148/1765 tarihinde İstanbul’a gitmiş olduğu söylenebilir. İspirî burada Fatih Medresesi’nde eğitim görmüştür. Seyyid Murtezâ (ö. 1171/1758) ve Akkirmânî (ö. 1174/1760) İspirî’nin İstanbul’da kendilerinden ders aldığı meşhur hocalarındandır.¹²

İspirî, İstanbul’a gidişinden yaklaşık yirmi yıl sonra Fatih Medresesi’nde müderris olmuş ve uzun yıllar bu görevini sürdürmüştür.¹³ Yine İspirî bu süreçte ramazan ayında padişahın huzurunda icra edilen ve önde gelen âlimlerin katıldığı Huzur derslerine muhatap/müzakereci¹⁴ sıfatıyla iştirak etmiştir.¹⁵ İspirî bu görevleri yanında 1194/1780 yılından itibaren belli bir dönem de Üsküdar nâibliği¹⁶ (kadı vekilliği) yapmıştır.¹⁷

İspirî’nin ilmi kişiliğine gelince, kaleme aldığı eserlerin çeşitliliğine ve tabakat kitaplarında kendisiyle alakalı verilen malumatlara bakılınca çok yönlü bir âlim olduğu söylenebilir. Nitekim birçok kaynakta İspirî’nin tefsirden tasavvufa, man-

8 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâletü'l-cûdiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3530), 1b.

9 *el-Fihrisü’ş-şamil* (Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1409/1989), 2/789; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), 9-10; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul, 1996), 4/1316; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu’cemu’l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993), 2/566.

10 Ömer Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi İspirîli Ömer Efendi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015), 10.

11 Ferâğ kaydı; yazma eserin kim tarafından, nerede ve ne zaman kaleme alındığına dair risâlenin sonunda yer verilen bilgi notudur. Bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eserler Terminolojisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 36, 110-114.

12 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâle fi ma’ne’l-hamd ve’ş-şükür* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 259), 2a; Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 12.

13 Mehmed Tâhir b. Rif’at Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1333), 1/369; Kehhâle, *Mu’cemu’l-müellifin*, 2/566.

14 Ebu’l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966), 1/5-100; Mehmet İpşirli, “Huzur Dersleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/441-444.

15 Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/796; Şamil Dağcı, “Osmanlı Dönemi Kaynaklarında Yer Alan İspirîli Âlimler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2008), 26.

16 Nâib kelimesinin terim anlamına dair bk. Casim Avcı - Mehmet İpşirli, “Nâib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/311-313.

17 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 4/1316.

tıktan belâgata, fıkihtan kelâma ve tarihten edebiyata kadar uzanan birçok alana dair müktesebata sahip olduğu kaydedilmiştir.¹⁸ Amelî olarak Hanefî mezhebine, itikadda ise Mâtürîdî ekolüne mensup olduğu kaydedilen İspirî'nin tasavvufa dair pek çok risâlesi olmasına rağmen herhangi bir tasavvuf ekolüne mensubiyetinden söz edilmemiştir.¹⁹

İspirî'nin vefat yılıyla alakalı, 1150/1737, 1194/1780 ve 1202/1788 olmak üzere üç farklı tarih zikredilmektedir.²⁰ Müellifin, eserlerinin büyük bölümünün telif tarihi 1150/1737'den sonra olduğuna göre, belirtilen tarihin vefat tarihi olması mümkün gözükmemektedir. İkinci ihtimal yani 1194/1780 yılının ise *Sicilli Osmânî*'de kaydedildiğine göre İspirî'nin Üsküdar nâibliğine başladığı yıl²¹ olduğundan vefat tarihi olma olasılığı düşüktür. Kaynaklar iyice tetkik edildiğinde ilk iki tarihin Ömer Efendi ismiyle anılan başka şahısların ölüm yılı olduğu anlaşılmaktadır.²² Dolayısıyla İspirî'nin, kaynakların daha çok üzerinde yoğunlaştığı 1202/1788 yılında vefat ettiği kuvvetle muhtemeldir.²³

1.2. Eserleri

İspirî'nin başta temel İslâmî ilimler olmak üzere birçok disipline dair eser kaleme aldığı görülmektedir. Bu kapsamda hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, tasavvuf, mantık, nahiv, sarf ve tarih, İspirî'nin eser telif ettiği temel alanların başında gelmektedir. İspirî'nin kaleme aldığı eserlere bakıldığında bunların çoğunluğunun ders notu mahiyetinde ve küçük hacimli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte az da olsa bazı eserlerinin daha ileri düzeyde bazı hususlara temas ettiği müşahede edilmektedir. İspirî'nin kaleme aldığı eserler şöyle sıralanabilir:

er-Risâletü'l-cûdiyye: Çalışmamıza konu edindiğimiz bu risâlenin tam adı *er-Risâletü'l-cûdiyye fî tefsîri âyeti'l-cûdiyyi li sefîneti'n-Nûhiyye*'dir. Eser ile ilgili geniş bilgiye makalenin ikinci bölümünde yer verilecektir.

el-Müfid şerhu dibâcati'r-Risâleti'l-cûdiyye: Bu eser, çalışmamızın da konusunu teşkil eden bir önceki eserin mukaddime/giriş bölümünün şerhinden ibarettir. On varaktan oluşan eser 1173/1759 yılında telif edilmiştir.²⁴

18 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; İsmâil Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin* (İstanbul, 1951), 1/799; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirin* (Beyrut, 1403/1983), 398-399; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 3/1316; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)* (Leiden, 1943), 2/429.

19 Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 18-19.

20 Corci Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, nşr. Sevkî Dayf (Kahire, ts.), 3/342; İsmâil Paşa Bağdatlı, *Îzâhu'l-meknûn* (Beyrut, ts.), 1/407; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 2/256; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/799.

21 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 4/1316.

22 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 4/1314-1320.

23 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 2/566; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/799; Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 18.

24 Ömer b. Ali el-İspirî, *el-Müfid şerhu dibâcati'r-Risâleti'l-cûdiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3530), 22b-32a.

Şerhu Risâleti'l-cûdiyye: Bu eserin ismi her ne kadar *er-Risâletü'l-cûdiyye* üzerine kaleme alınmış bir şerh olduğunu ihsas ettirse de durum böyle değildir. İspirî bu risâlede, Kadı Abbas (ö. 1176/1762) tarafından, Nuh tufanıyla ilgili âyet ve hadislerden iktibasla, *er-Risâletü'l-cûdiyye* için kaleme aldığı takrîzi şerh etmiştir. İspirî, 1174/1760 yılında Fatih Medresesi'nde eğitim-öğretimle meşgul olduğu bir sırada bu eseri kaleme almıştır. Otuz varaktan oluşan²⁵ risâlenin diğer bir ismi *Îzâhu Takrîzi Abbas Efendi* şeklindedir.²⁶

Raciye'l-maksûd mübeyyinü'l-lübûb: Yirmi bir varaktan oluşan bu risâle üç kısımdan oluşmakta olup; birinci kısımda mehmuz, ikinci kısımda muzaaf, üçüncü kısımda ise illetli fiiller ele alınmıştır.²⁷

Temeyyüzü'l-ebvâb: Kırk bir bâbdan oluşan risâlede vezin-mevzûn, mâzimuzârî ve mastar şeklinde sarf ilminin bâblarına yer verilmiş olup altı varaktan müteşekkildir.²⁸

er-Risâle fi aksâmi'l-kelime: Dört bölümden oluşan bu risâlesinde müellif, kelimenin kısımlarını ele almıştır.²⁹

Lübbü't-tasrîf: Bazı kaynaklarda zikredilen ancak herhangi bir nüshasına ulaşılamayan bu eserin *er-Risâle fi aksâmi'l-kelime* adlı risâlesi olması muhtemeldir.³⁰

er-Risâle fi'l-idğâm: Şemsüddîn Ahmed el-Bursevî'nin (ö. 874/1469) *Merâh* şerhindeki bazı hususlara itiraz olarak kaleme alınan risâlede idğâm konusuna yönelik beş hususa yer verilmiştir.³¹

er-Risâle fi fi'leyn izâ tenâze'â fi'smin zâhir: İsminden de anlaşıldığı üzere risâlede iki fiilin/amilin bir mamulde amel etme durumu/tearuzu ele alınmıştır.³²

Risâle fi't-te'nis: Risâlede, müennes kelimelere ve özelliklerine yer verilmiştir.³³

25 Ömer b. Ali el-İspirî, *Şerhu Risâleti'l-cûdiyyeti'l-Abbâsiyye* (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça Bölümü, 921), 1b-30a.

26 Ömer b. Ali el-İspirî, "er-Risâletü'l-cûdiyye fi'l-âyeti'n-Nühiyye", *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâseti'l-İslâmiyye*, 3 (1970), 8.

27 Ömer b. Ali el-İspirî, *Raciye'l-maksud* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465).

28 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâle fi temeyyüzi'l-ebvâb* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465); İsmail Demir, "Sarf Bilgisi ve Ömer b. Ali b. İbrâhim b. Halîl el-İspirî'nin 'er-Risâle fi Temeyyüzi'l-Ebvâb' Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 60-80.

29 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâle fi aksâmi'l-kelime* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465).

30 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/800; Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 32.

31 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâle fi'l-idğâm* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465).

32 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâle fi fi'leyn iza tenâze'â fi ismin zâhir* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465).

33 Ömer b. Ali el-İspirî, *Risâle fi't-te'nis* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465); Halil İbrahim Tanç, "Ömer b. Ali el-İspirî'nin 'te'nis ve mu'rab' Adlı İki Risâlesi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 48-57.

Keşfü't-Takriz/Şerhu't-Takrîz: Belâgat ilimlerine ait bir eserdir.³⁴ İspirî, *er-Risâletü'l-hamdiyye* adlı eserinin haşiyesinde bu esere dair şu bilgiyi vermektedir: “Bu risâlede, Şeyhülislâm Merhum Pîrîzâde'nin yazdığı takrîzi şerh ettim ayrıca beyân, me'ânî ve bedî ilimlerine dair bilgiler verdim.”³⁵

er-Risâle fi zekâti'l-bakar: Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınan risâlede büyük baş hayvanların zekâtı konusu işlenmiştir.³⁶

er-Risâle fi zekati'l-ibil: Eserde, devenin zekâtı konusu işlenmiş ve bir öncesinde olduğu gibi bu risâle de Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.³⁷ *Hediyetü'l-ârifin*'de bu eser *Risâle fi'z-zekât* ismiyle kaydedilmiştir.³⁸

Hediyetü'l-hâc fi'l-menâsik: Bazı kaynaklarda zikredilen³⁹ ancak herhangi bir nüshasına ulaşılamayan bu eser İspirî tarafından *Ezkârü'l-hac* şeklinde isimlendirilmiştir.⁴⁰

Risâle min 'ilmi'l-ferâiz: Bu eserde, ferâiz konularından zevi'l-erhâm'ın bazı meselelerine yer verilmiştir.⁴¹

Mu'înü'l-ihvân fi'l-mantık: Bu risâle, makalemize konu edindiğimiz *er-Risâletü'l-cûdiyye*'nin bulunduğu mecmua içerisinde yer almaktadır. On üç varaklık bu eserde, mantık ilminin temel konularından önerme ve kıyas gibi bazı hususlara değinilmiştir.⁴²

Lisânü'l-insân fi'l-mantık: Herhangi bir nüshasına ulaşılamayan ancak bazı kaynaklarda kaydedilen bu eseri⁴³ İspirî, *Risâle-i hamdiyye* adlı eserinin kenarında zikretmiştir.⁴⁴ Ancak bu, kanaatimizce bir önceki *Mu'înü'l-ihvân fi'l-mantık* adlı eserinin farklı bir şekilde isimlendirilmesinden ibarettir.

Hâşîye 'alâ Hâşiyeti'l-isâm: Mantık ilmine yönelik bu haşiyenin tek nüshası bulunmaktadır.⁴⁵

34 Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 30; Ömer Kara, “Ömer b. 'Alî el-İspirî'nin 'Furûk'la İlgili Bir Risâlesinin Tenkitli Neşri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2004), 187-198.

35 İspirî, *er-Risâle fi ma'ne'l-hamd* (Hacı Mahmud Efendi, 259), 4a.

36 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâle fi zekâti'l-bakar* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465).

37 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâle fi zekati'l-ibil* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465).

38 Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/800.

39 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/800.

40 Ömer b. Ali el-İspirî, *Husûnü'l-metâlib* (Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 803), 57a; Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 28.

41 Ömer b. Ali el-İspirî, *Risâle min 'ilmi'l-ferâiz* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3530), 32b-36a; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/800; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 2/566; Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 23-24.

42 Ömer b. Ali el-İspirî, *Mu'înü'l-ihvân* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3530), 37b-49a; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369.

43 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/800; Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, 1/402; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 2/566.

44 İspirî, *er-Risâle fi ma'ne'l-hamd* (Hacı Mahmud Efendi, 259), 4a.

45 Ömer b. Ali el-İspirî, *Hâşîye 'alâ Hâşiyeti'l-isâm* (Süleymaniye Kütüphanesi, Servili, 222), 151 vr; Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 23.

Husûnü'l-metâlib: Beş bölümden oluşan eserde tasavvufun değişik mertebelerine dair bilgi verilmiştir. Risâlenin farklı nüshaları mevcuttur.⁴⁶

Devâiru Husûn: Abdullah el-Cubûrî tarafından zikredilen bu eser kanaatimizce İspirî'nin *Husûnü'l-metâlib* adlı eserin sonunda yer alan daire şeklindeki tablodan ibarettir.⁴⁷

Cem'ul-me'ârib: Eser, açlık riyazetinin faydaları ve insanı olgunlaştırmasına yönelik olarak selef âlimlerinin görüşlerinden istifade ile telif edilmiştir.⁴⁸

Ferahu'z-zâhidîn: 1178/1764 yılında kaleme alınan bu risâle yedi fasıl olarak tanzim edilmiş olup eserde yeme-içme adabı ile açlık konularından bahsedilmiştir.⁴⁹

Zübdetü Feyzî'l-erhâm: Tasavvuf alanına dair 1180/1767 yılında kaleme alınan bu risâlede Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1065) *Feyzü'l-erham* adlı eseri ihtisâr edilmiştir.⁵⁰

er-Risâle fi'l-mü'teberât/te'birât: Üstün evsafa sahip bazı kimselerin hayat hikâyelerinden derlenerek oluşturulan bu risâlede birtakım derslerin verilmesi amaçlanmıştır.⁵¹

Mühhu'd-De'avât: Bağdatlı İsmâil Paşa tarafından *Mühhu'd-de'avât fi'l-ed'îye* ismiyle zikredilen bu risâlenin herhangi bir nüshasına ulaşılamamıştır.⁵²

en-Nesâihü'ş-şer'iyye: Herhangi bir nüshasına ulaşılamayan bu eser, *Husûnü'l-metâlib*'de kaydedildiğine göre 1178/1764 yılında kaleme alınmıştır.⁵³

Sürûru kulûbî'n-nâzirîn: 15 fasıldan müteşekkil bu eserde Hz. Peygamber'in mucizelerine yer verilmiştir. Eserin birkaç nüshası vardır.⁵⁴

Risâle fi'l-Havârik: Eserde, kelimde harikulade olaylar olarak tavsif edilen irhas, mucize, meunet ve keramet gibi hususlar işlenmiştir.⁵⁵

46 İspirî, *Husûnü'l-metâlib* (Halet Efendi, 803), 44b-61a; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/800; Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, 1/407; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mü'ellifin*, 2/256.

47 İspirî, *Husûnü'l-metâlib* (Halet Efendi, 803), 61a; İspirî, "er-Risâletü'l-cûdiyye", 8.

48 Ömer b. Ali el-İspirî, *Cem'ul-me'ârib* (Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 803), 1b-20b.

49 Ömer b. Ali el-İspirî, *Ferahu'z-zâhidîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 803), 23b-42a.

50 İspirî, *Husûnü'l-metâlib* (Halet Efendi, 803), 44b-61a; Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 28-29.

51 Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâle fi'l-mü'teberât* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1692), 1b-6a.

52 Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, 1/451-452; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/800.

53 Ömer b. Ali el-İspirî, *Husûnü'l-metâlib* (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça Bölümü, 1010); Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 29.

54 Ömer b. Ali el-İspirî, *Sürûru kulûbî'n-nâzirîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3005), 1b-54a; (Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1136), 40 vr; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 354/24, 211b-243a; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mü'ellifin*, 2/566.

55 Ömer b. Ali el-İspirî, *Risâle fi'l-havârik* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465), 1b-9a.

er-Risâle fi ma'ne'l-hamd: Şükür ve hamd kavramları arasındaki farklılıklara değinilen bu risâle neşredilmiştir.⁵⁶

Ferhatü'l-Fuâd: Bazı sultan ve âlimlerin menkıbelerinin anlatıldığı bu eserde birtakım şehirlere yapılan seyahat ve hatırate da yer verilmiştir.⁵⁷

İspirî'nin, *Husûnü'l-metâlib* adlı eserinde zikrettiği *Risâle fi beyâni fevâid*, *Risâle fi beyâni ma yuzbatu bihî evâilü'ş-şuhûr*, *Risâletün fi beyâni ihtimâlâtî'l-kıyâs*, *Risâletün sehliyyetün fi beyâni suğrâ* ve *Risâletün iftirâziyye* isimli risâlelerin nüshalarına ulaşılammıştır.⁵⁸

2. er-Risâletü'l-Cûdiyye

2.1. İsmi

Eserin ismini müellif gerek ilk kaleme aldığı İstanbul nüshasında, gerekse daha sonra ihtisar ederek istinsah ettiği Medine ve Bağdat nüshalarının mukaddimelerinde; *er-Risâletü'l-cûdiyye fi tefsîri âyeti'l-cûdiyyi li seffineti'n-Nûhiyye* şeklinde kaydetmiştir. İlk iki nüshanın hatimelerinde *er-Risâletü'l-cûdiyye*, üçüncü (Bağdat) nüshanın sonunda ise *er-Risâletü'l-cûdiyye li beyâni'l-âyeti'n-Nûhiyye* olarak zikretmiştir.⁵⁹ Kaynak eserlerde ise ufak farklılıklar olmakla birlikte risâlenin adı, İspirî'nin isimlendirmesine yakın bir şekilde yer almaktadır.⁶⁰

2.2. Konusu

İspirî eserinde, Hûd Sûresi 44. âyetini konu edinmiş ve bu âyeti belâgat ve fesâhat yönünden incelemiştir.⁶¹ Kur'ân'ın edebî ve i'câz yönünün en bariz olduğu bu âyet öteden beri dilcilerin ve müfessirlerin dikkatini celp etmiştir. Öyle ki, Kur'ân'ın edebî yönüne temas eden hemen herkes bir şekilde bu âyetteki belâğî ifadelere, nazmın tertibine ve barındırdığı edebî sanatlara yer vermiştir.⁶² Ömer b. Ali el-İspirî de Zemaşşerî, Sekkâkî, Taftâzânî ve Seyyid Şerif Cürçânî gibi âlimlerin söz konusu âyet ile ilgili açıklama ve değerlendirmelerini bir araya getirerek risâlesini oluşturmuştur.⁶³

56 İspirî, *er-Risâle fi ma'ne'l-hamd* (Hacı Mahmud Efendi, 259), 1b-9a; Kara, "Ömer b. 'Alî el-İspirî'nin 'Furûk'la İlgili Bir Risâlesinin Tenkitli Neşri", 187-198.

57 Ömer b. Ali el-İspirî, *Ferhatü'l-fuâd* (Münih Devlet Kütüphanesi, Yazmalar, 425); Zeydân, *Târihu âdâbi'l-İuğati'l-'Arabiyye*, 3/342.

58 Ömer b. Ali el-İspirî, *Husûnü'l-metâlib* (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça Bölümü, 1010); İspirî, *Husûnü'l-metâlib* (Halet Efendi, 803), 57a; Kara, *Bir Osmanlı Müderrisi*, 25. İspirî'nin bazı eserlerinin incelenmesine dair bilgi için bk. Ömer Kara (ed.), *Erzurum İspirîli Kadızâde Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014), 424-801.

59 İspirî, *er-Risâletü'l-cûdiyye* (Esad Efendi, 3530), 3a, 22a; Ömer b. Ali el-İspirî, *er-Risâletü'l-cûdiyye* (Mektebetü'l-Melik 'Abdî'l-'Aziz, Arif Hikmet Kütüphanesi, 45/80/1), 2a, 14b; İspirî, "er-Risâletü'l-cûdiyye", 20, 36.

60 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/369; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/800; *el-Fihrisü'ş-şamil*, 2/789.

61 İspirî'nin, söz konusu âyetin belâgat ve fesâhat yönüne dair verdiği bilgiler "Risâlenin Muhtevası ve Konunun İşleniş Tarzı" başlığında ele alınacaktır.

62 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 17/187-188; Ebû Hayyân, *en-Nehru'l-mâd*, 3/231-232; İbnü'l-Cezerî, *Kıfayetü'l-elme'î*, 183-214; Zuhayli, *et-Tefsîru'l-münîr*, 12/73-74; Sâbüni, *Safvetü't-tefâsîr*, 1427/2006, 523-524; Ulvân, "et-Tahlîlü'l-beyâni", 885-903; Kettâne, "Tercemetü âyeti ya erduble'i", 9-28.

63 İspirî, *er-Risâletü'l-cûdiyye* (Esad Efendi, 3530), 1b-3a.

2.3. Nüshaları

Gerek yurt içi gerek yurt dışındaki yazma eser kütüphanelerinde yapılan araştırmalar sonucunda eserin üç farklı nüshası tespit edilebilmiştir. Bulunduğu şehirlere göre bu nüshaları isimlendirdiğimizde birincisi İstanbul, ikincisi Medine, üçüncüsü ise Bağdat nüshalarıdır. İstanbul nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümünde 3530 numarada bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Nüshanın boyutları 247x152, 185x85 mm'dir. Her bir sayfasında 23 satır bulunan nüsha 22 varaktan (1b-22a) oluşmaktadır. Nesih hattıyla kaleme alınan nüsha okunaklıdır. Sayfa kenarları cetvelli olup söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 1173/1759 tarihinde telif edilen risâle/nüsha müellif hattıdır. Zahriye sayfasında,⁶⁴ hem bu risâle hem de mecmua içerisinde yer alan diğer risâlelerin Ömer b. Ali el-İspirî'nin hattı olduğu kaydı yer almaktadır.

Medine nüshası, Mescid-i Nebevî yanında Mektebetü'l-Melik 'Abdi'l-'Aziz bünyesinde bulunan Arif Hikmet Kütüphanesinde/bölümünde 45/80/1 numarada kayıtlıdır. Nüshanın boyutları 21x14 mm'dir. Her bir sayfada 15 satır bulunan nüsha 14 varaktan (1b-14b) müteşekkildir. Nüsha nesih hattıyla yazılmış gayet okunaklıdır. Söz başları kırmızı kalemle yazılmış olup sayfa kenarları cetvellidir. 1175/1761 yılında kaleme alınan bu nüsha İstanbul nüshasının bir ihtisarı mahiyetindedir.

Bağdat nüshası, Mektebetü'l-Evkâfi'l-Âmm'da 4002 numarada kayıtlıdır. Nüshanın boyutları 200x130 mm'dir. Nüsha sekiz varaktan oluşmaktadır. Her bir sayfada 21 satır vardır. Nesih hattıyla kaleme alınan bu nüsha 1173/1759 tarihinde telif edilmiş, 1188/1774 yılında yine müellif tarafından istinsah edilmiştir. Medine nüshası gibi bu da İstanbul nüshasının muhtasarı mahiyetindedir. Müellifin verdiği bilgiye göre ilkin 1173/1759 yılında telif ettiği risâleyi 1188/1774 tarihinde tekrar istinsah ve ihtisar ederek şeyhülislâma ithaf etmiştir. Aslına ulaşamadığımız bu nüsha Abdullah el-Cubûrî tarafından 1970 yılında neşredilmiştir.⁶⁵

2.4. Telif Tarihi, Yeri ve Sebebi

Ömer b. Ali el-İspirî, risâleyi ilk olarak 1173/1759 yılında kaleme almıştır (İstanbul nüshası). Daha sonra bu nüshayı ihtisar ederek 1175/1761 tarihinde istinsah etmiştir (Medine nüshası). Bunun ardından yine birinci nüshayı (İstanbul Nüshası) tekrar gözden geçirip ve muhtasar bir hale getirerek 1188/1774 yılında Bağdat nüshasını oluşturmuştur.

İspirî bu nüshaların gerek birincisinin telifi, gerekse diğer ikisinin istinsahı sürecinde Fatih Camii'nde müderris olarak görev yapıyordu. Bu bilgiden hareketle onun risâlenin her üç nüshasını da İstanbul'da kaleme aldığı ifade edilebilir.

64 Yazma eserlerde ana metnin başladığı sayfanın hemen öncesindeki (vr. 1a) sayfadır. Yazma eserlerin tavsifinde yer alan kavramlar hakkında bk. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eserler Terminolojisi*, 21-49.

65 İspirî, "er-Risâletü'l-cûdiyye", 1-40.

İspirî risâleyi telif sebebini şöyle açıklamaktadır: “Edebiyat ve belâgatta son derece ileri seviyede olan Araplar, Hûd Sûresinin 44. âyeti nazil olunca Kur’ân’ın eşsiz belâgatini itiraf ederek kasidelerini Kâbe’den indirdiler. Bu hadise beni celp etti ve âlimlerin söz konusu âyet için neler söylediklerine bir göz atarak bu risâleyi kaleme almaya karar verdim. Sonra da bunu şeyhülislâma sunarak onların du-asını almayı ve risâleye takriz yazmalarını arzuladım.” Risâlenin ilk telifinde (İstanbul nüshası) bunları ifade eden İspirî, 1188/1774 yılında Bağdat nüshasının istinsahını da aynı şekilde şeyhülislâma hediye etmek amacıyla yaptığını dile getirmektedir.⁶⁶

2.5. Kaynakları

Risâlede kullanılan kaynaklara bakılınca tefsir, belâgat, nahiv ve kıyasu’l-enbiyâ gibi değişik disiplinlere ait eserlerden istifade edildiği görülmektedir. Tabî ki bu eserler içerisinde *Miftâhu’l-ulûm* gibi, risâlenin büyük çoğunluğunu teşkil edenlerin yanında *Lübbü’l-elbâb* gibi bir iki atıfla yetinilen eserler de vardır. İspirî’nin risâleyi kaleme alırken istifade ettiği bu eserlerin Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında okutulmuş olduğu görülmektedir.⁶⁷ Söz konusu eserler, risâlede daha çok kullanılandan daha az atıfta bulunulana doğru şu şekilde sıralanabilir:

Miftâhu’l-ulûm: İspirî’nin risâlesinde en çok istifade ettiği kaynakların başında Sekkâkî’nin bu eseri gelmektedir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde sarf ilmine, ikinci bölümünde nahiv ilmine, üçüncü bölümünde ise belâgat (beyân-me’ânî-bedî) ilimlerine yer verilmiştir. Eserin, belâgat ilimlerinin ele alındığı son bölüm üzerine değişik âlimler tarafından şerh, hâşiye ve ihtisâr türü birçok çalışma yapılmıştır.⁶⁸

Şerhu’l-Miftâh: Bu eser, *Miftâhu’l-ulûm*’un belâgat ilimlerine dair son bölümü üzerine Taftâzânî’nin kaleme aldığı şerhtir.⁶⁹

el-Misbâh fi şerhi’l-Miftâh: Cürcânî’nin telif ettiği bu eser de bir önceki gibi *Miftâhu’l-ulûm*’un üçüncü bölümünün şerhidir.⁷⁰ Özellikle Cürcânî’nin bu eseri üzerine birçok Osmanlı âlimi tarafından şerh ve hâşiye türü çalışmalar yapılmıştır.⁷¹

Arâisü’l-Kur’ân: İki bölümden oluşan eser, Vâni Mehmed Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Eserde, Kur’ân’daki peygamber kıssalarına yönelik âyetler tefsir edilmiştir.⁷²

66 İspirî, *er-Risâletü’l-cûdiyye* (Esad Efendi, 3530), 1b-3a, 22a; İspirî, *er-Risâletü’l-cûdiyye* (Arif Hikmet Kütüphanesi, 45/80/1), 1b-3a, 14b; İspirî, “er-Risâletü’l-cûdiyye”, 19-20, 36.

67 Cahit Baltacı, *XV-XVI Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul, 2005), 87-90; Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.

68 Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn* (Bağdat, 1941), 2/1762; Mehmet Sami Benli, “Miftâhu’l-Ulûm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/20-21.

69 Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/299-308.

70 Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1762; Sadreddin Gümüş, “Seyyid Şerif Cürcânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/134-136.

71 Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, 25-46.

72 Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1762; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2007), 551-558.

el-Keşşâf: Bu eser, Zemaşerî tarafından kaleme alınmıştır. Özellikle dil ve belâgat yönünü ön planda tutarak Kur'ân'ı tefsir etmesi gibi hususiyetleri dolayısıyla hemen bütün âlimlerce kaynak olarak kabul edilen ve üzerine şerh ve haşiye türü birçok eser kaleme alınan *el-Keşşâf*, Osmanlı eğitim kurumlarında okutulan tefsirler arasındaki yerini almıştır.⁷³

Envâru't-tenzil: Kâdi Beyzâvî'nin telif ettiği bu eser felsefî ve edebî özellikleri dolayısıyla âlimler arasında çok beğenilmiş ve ders kitabı olarak okutulmuştur.⁷⁴

Me'âlimü't-tenzil: Beğavî'nin, sarf-nahiv tahlillerinin yapılip kıraatlere geniş bir yerin ayrıldığı bu eseri yazıldığı dönemden beri rağbet görmüş ve kaynak olarak kullanılmıştır.⁷⁵

Şerhu Mişkâti'l-mesâbih: Beğavî'nin, hadis ilmine dair *Mesâbihu's-sünne* adlı eserine Tîbî'nin (ö. 743/1342) yazdığı şerhtir.⁷⁶

eş-Şâfiye: İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249), sarf ilmine yönelik kaleme aldığı küçük hacimli bir eser olup üzerine birçok şerh-haşiye yazılmış ve başta Osmanlı olmak üzere pek çok İslam ülkesinde kaynak olarak kullanılmıştır.⁷⁷

Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzil: Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil*'ine Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480), Bakara Süresinin 142. âyetine kadar yazdığı haşiyedir.⁷⁸

et-Ta'rifât: İslâmî ilimlere dair kavramların açıklanmasına yönelik bir tür terimler sözlüğü olan bu eser Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) tarafından kaleme alınmıştır.⁷⁹

es-Sihâh: Bu eser, Cevherî'nin (ö. 393/1003) telif ettiği sözlüktür.⁸⁰

Lübbü'l-elbâb: İbn Hâcib tarafından nahiv konusuna yönelik kaleme alınan *el-Kâfiye*'nin ihtisarı olan bu eser, Beyzâvî tarafından telif edilmiştir.⁸¹

2.6. Risâlenin Muhtevası ve Konunun İşleniş Tarzı

Eser; önsöz, giriş, birinci fasıl/bölüm, ikinci fasıl/bölüm ve hatime/sonuç şeklinde tasvir edildiğinde, risâlenin bu bölümlerinde nelere değinildiği ve hangi yöntemin uygulandığı şu şekilde ifade edilebilir:

73 Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1475-1483; Ali Özek, "el-Keşşâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 27/2/1475-1483; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984), 87-90.

74 Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/186-193; İsmail Cerrahoğlu, "Envâru't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/260-261.

75 Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1726; Saffet Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzil", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/203-204.

76 Halit Özkan, "Tîbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/125-127.

77 Hülûsi Kılıç, "eş-Şâfiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/247-248.

78 Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/190; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/252-254.

79 Sadreddin Gümüş, "et-Ta'rifât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/29-30.

80 Hülûsi Kılıç, "Tâcü'l-Luga", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/356-357.

81 Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1545-1546; Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100-103.

Önsöz bölümünde İspirî, risâlesine -hamdele ve salvele cümleleri içerisinde mezcederek- Kur'ân'ın tehdîdî yönünü dile getiren ve risâlede işleyeceği konuyu ihsas ettiren şu berâat-i istihlâl (güzel bir başlangıç) cümleleri ile başlamıştır:

الحمد لله الذي تحدى بآية وأقصر سورة من القرآن مصافع الخطباء من العرب العرباء...والصلاة والسلام على من علا وغلب على المكابرين...فيما نزل من الفرقان

Kur'ân'ın en küçük sûresi hatta bir âyeti ile Arapların en beliğ hatiplerine meydan okuyan Allah'a hamd, kendisine indirilen Kur'ân ile kibirli ve inatçı olanlara üstün gelen Hz. Muhammed'e salât ve selâm olsun.

İspirî hamdele ve salvelenin ardından, Arapların yaptığı yarışmalar sonucunda beğenilen ilk yedi şiiri (Muallakât-i Seb'a) Kâbe'ye astıklarını ve bundan daha güzel bir kaside/şiir getirilmedikçe Kâbe'den bu kasideleri indirmeyeceklerine yönelik yemin ettiklerini ancak risâleye konu edildiği Hüd Sûresinin 44. âyeti nazil olduktan sonra bundan vaz geçtiklerini, Kur'ân'ın belâgatine, fesâhatine, edebî ve eşsiz üstünlüğüne boyun bükerek söz konusu şiirleri Kâbe'den indirdiklerini dile getirmiştir.⁸²

Akabinde İspirî, risâleyi kaleme alma gerekçesini zikretmiştir. Bu bağlamda şiir ve edebiyatta bu kadar ileri seviyede olan Araplar'a meydan okuyan ve onları aciz bırakan söz konusu âyetin edebî inceliklerine dair -başta lügat ve tefsir branşları olmak üzere- âlimlerin söylediklerini bir araya getirerek bir eser kaleme almak istediğini söylemiştir. Amacının, bir taraftan ilimle meşgul olmak diğer taraftan kaleme alacağı risâleyi şeyhülislâma taktim ederek onların dualarını kazanmak ve risâleye takriz yazmalarını istemek olduğunu ifade etmiştir. İspirî risâleyi hediye edeceği şeyhülislâmın adını açık olarak söylememiş, bunun yerine birtakım güzel sıfatlarla onu övmüştür.⁸³

Giriş bölümünde müellif, önce risâlesine konu edildiği âyetin metnine yer vermiştir. Ardından, "Muallakât-ı seb'a sahiplerinin Kur'ân'ın belâgati ve fesâhatini kabul etmede kibirlenip direndiklerini ancak Hüd Sûresinin 44. âyeti inince başka bir çarelerinin kalmadığını ve Kur'ân'ın üstünlüğünü kabul ettiklerine dair bir kıssay" Taftâzânî ve Cürçânî kanalıyla nakletmiştir. Akabinde bu kıssaya işaret eden

82 İspirî'nin Taftâzânî ve Cürçânî'nin *Miftâh* şerhlerinden naklettiği bu kıssa, Ali el-Kârî gibi başka âlimler tarafından da "temrîz sığası" ile nakledilmiştir. Bu anlatım şekli mevzubahis olayın vukuuna dair şüphe uyandırır da söz konusu âyetin belâgat ve fesâhatin zirve noktasını temsil etmesine bir halel getirmemektedir. Nitekim Hüd Sûresinin 44. âyetinin belâgat ve fesâhat yönüne temas eden eserler, Kur'an muânzırlarının bile bu âyetin edebî yönüne hayran kaldıklarını kaydetmişlerdir. İspirî, *er-Risâletü'l-cüdiyye* (Esad Efendi, 3530), 3b; Sa'deddin b. Mesud et-Taftâzânî, *Şerhu'l-kısmı's-sâlis min Miftâhi'l-ulûm* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4640), 188b; Seyyid Şerif el-Cürçânî, *el-Misbâh fi şerhi'l-Miftâh* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4646), 256a; Ebü Hayyân, *el-Bahrü'l-muhit fi't-tefsir*, 6/160; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/261; Ebu'l-Hasen Nürüddin Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî Ali el-Kârî, *el-Cemâleyn li'l-Celâleyn*, thk. Muhammed Abdülkâdir Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/386; es-Seyyid Abdullah Şübbër, *Hakku'l-yakin fi ma'rifeti usüli'd-din* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lâ li'l-Matbû'ât, 1418/1997), 1/154-155; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1427-2006), 2/523.

83 İspirî, *er-Risâletü'l-cüdiyye* (Esad Efendi, 3530), 2a-3a.

Sekkâkî'nin "Eğer zevk-i selimin sana yardımcı olursa sen de kendilerine meydan okunanların bu âyetten anladıkları incelikleri kavrarısın." mealindeki sözünü zikretmiştir.⁸⁴

Bu kısmın ardından İspirî, Ebû Cehil'in Hz. Peygamber'e hakareti neticesinde Hz. Hamza'nın müslüman olmasına vesile olan olayı nakletmiştir. Yine müşriklerin Ebû Cehil'in riyasetinde bir araya gelerek Hz. Peygamberi kutlu davasından vazgeçirmek üzere anlaştıklarını, bu iş için aralarından Utbe b. Rebî'a'yı görevlendirdiklerini ve Hz. Peygamber ile Utbe b. Rebî'a arasında cereyan eden konuşmayı aktarmıştır.⁸⁵ Giriş bölümünü tamamlama sadedinde de her peygambere peygamber olarak görevlendirdiği zamana uygun olarak birtakım mucizeler verildiğini, o peygamberin dönemi sona erince söz konusu mucizelerin de sona erdiğini dile getirmiştir. Yine müellif, Hz. Peygamber'e verilen en büyük mucizenin evrensel mesaj Kur'ân olduğunu, onun indirildiği dönemden itibaren bütün şair ve yazarlara meydan okuduğunu ve dünya döndükçe evrenselliğini kaybetmeyeceğini belirtmiştir. Ardından müellif, Kur'ân'ın bu özelliği sayesinde Hz. Peygamber'e inananların daha çok olduğunu/olacağını dile getirmiştir.⁸⁶

Birinci bölümde İspirî, belâgat ve fesâhatine değineceği Hûd Sûresinin 44. âyetini, *Miftâhu'l-ulûm*'da olduğu gibi dört açıdan ele alacağını ifade etmiş ve Sekkâkî'nin bu âyetle ilgili *Miftâhu'l-ulûm*'da verdiği bilgileri aynen aktarmıştır. Bu dört kısımdan birincisi, ilmü'l-beyân, ikincisi, ilmü'l-me'ânî, üçüncüsü, el-fesâhatü'l-ma'neviyye, dördüncüsü ise el-fesâhatü'l-lafziyye'dir.

Risâlede, beyân ilmi⁸⁷ kapsamında âyetteki teşbih, mecâz, isti'âre, kinâye ve ta'rîz konuları ele alınmıştır. Sekkâkî'nin, "her bir kelimenin ifadeye olan katkısı, kelime ve terkiplerin takdim ve tehirî" açısından ele aldığı me'ânî ilmi⁸⁸ kapsamında bu âyete, kelime ve terkip/cümle olmak üzere iki açıdan yaklaşmıştır. Bu bağlamda âyette kullanılan nidâ edatı ve seçilen fiil kalıpları gibi kelimelerin birbirine uyumu şeklinde "kelime" açısından; nidânın emirden önceye alınması şeklinde "terkip/cümlelerin tertibi" açısından incelenmiştir.

84 İspirî, *er-Risâletü'l-cûdiyye* (Esad Efendi, 3530), 3b.

85 Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damiriyye - Süleyman Müslim el-Haraş (Riyad: Dâru Tayyibe, 1412/1991), 7/167-168; Muhammed b. Bistâm el-Vânî, *Arâisü'l-Kur'ân*, thk. Saïd Abdulfettâh (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 1/31-33; Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafız Şelebî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2009), 2/274-278.

86 Ebû Muhammed Şerefüddin et-Tîbî, *el-Kâşif 'an Hakâiki's-Sünen* (Riyad, 1417/1997), 11/3634-3635.

87 İlmü'l-beyânî, "Bir mânâyı farklı söz ve usullerle ifade etmeyi öğreten ve kendine has birtakım kaideleri olan bir ilimdir." şeklinde tanımlanmak mümkündür. Bu anlamda beyân ilminin kapsamına mecâz, teşbih, isti'âre, kinâye vb. kavramlar dâhil olmaktadır. Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 437; Hatib Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvîni, *el-izâh fi 'ulûmi'l-belâga* (Beirut, ts.), 1/52-53; Nasrullah Hacımuftüoğlu, "Beyân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/22-23; Nusreddin Bolelli, *Belâgat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001), 35.

88 İlmü'l-me'ânî kısaca, "sözün muktezâ-i hâle uygunluk şartlarını ve sözün yere ve duruma göre uyarlanma ilkelelerini inceleyen ilim" şeklinde tanımlanmaktadır. Ebû Bekr Abdulkâhîr b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz fi 'ilmi'l-me'ânî*, thk. Abdulhamid Hendâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/175; Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 245-529; Kazvîni, *el-izâh fi 'ulûmi'l-belâga*, 1/52; İsmail Durmuş, "Me'ânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/204; Bolelli, *Belâgat*, 161.

Sözün mana ve ses kusurlarından sâlim olmasını ifade eden el-fesâhatü'l-ma'neviyye ve el-fesâhatü'l-lafziyye⁸⁹ bağlamında risâlede, Nûh tûfanının nasıl sona erdiğinin dile getirildiği mezkûr âyette seçilen kelimelerin anlamlarıyla tam bir uyum içerisinde olduğu; mana ve lafzın birbiriyle yarıştığı; kullanılan kelimelerin saf Arapça olduğu ve su gibi akarak kulağa hoş geldiği dile getirilmiştir.⁹⁰

İkinci bölümde müellif, bir önceki bölümde *Miftâhu'l-ulûm*'dan naklettiği kı-sımları Taftâzânî ve Cürçânî'nin *Miftâh* şerhleri yardımıyla mufassal bir şekilde açıklamış ve yer yer Taftâzânî ile Cürçânî arasındaki ihtilaflara atıfta bulunmuştur. Bu bölüme İstanbul nüshasının ana metin kısmında mufassal bir şekilde yer verilmiş,⁹¹ Medine ve Bağdat nüshalarının ana metin kısmında ise yer verilme-miştir. Bununla birlikte bu son iki nüshanın haşiye kısmına bu bölümle ilgili bazı bilgiler not edilmiştir.

Hatime/sonuç bölümünde ise İspirî, buraya kadar aktardığı bilgileri topar-lama sadedinde Vâni'nin *Arâisü'l-Kur'ân*'da Zemahşerî ve Sekkâkî'nin görüşle-rini değerlendirdiği kısmı aktarmıştır. Bu bağlamda, Zemahşerî'nin söz konusu âyetteki isti'âre-i temsiliyye'nin kelamın tamamında; Sekkâkî'nin ise isti'ârelerin tek tek kelimelerde olduğunu dile getirdiklerini söyleyerek bu ikisi arasında bir çelişkinin olmadığını ifade etmiştir. İspirî risâleye son verirken Fatih Camii'nde müderris olduğunu dile getirmiş ve risâleyi 1173/1759 yılında telif ettiğini belirt-miştir. Nihayet, risâlenin başında olduğu gibi sonunda da yer verdiği dua cümle-leriyle eserini bitirmiştir.⁹²

2.7. Risâlede Kullanılan Dil ve Üslup

Risâlede, işlenen konu ile son derece uyumlu bir dil tercih edilmiştir. Bu dil özellikle giriş bölümünde kullanılan secili/kafiye ifadelerde kendini göstermiştir. Risâlenin ana omurgasını oluşturan asıl metin bölümünde ise mukaddimedeki secili ifadeler yerini daha düz, yalın ve ilmî bir anlatıma bırakmıştır. Risâlede rivâyet ve dirâyet metodu birlikte kullanılarak âyetin edebî inceliklerine dair bil-giler aktarılmıştır.

2.8. Risâleye Yazılan Takrizler

Takriz, bir müellifin kaleme aldığı esere, ileri gelen ilim ve sanat erbabınca, müellifi ve eserini tanıtıcı ve övücü tarzda yazılan takdim yazıdır.⁹³ Risâleyi ka-

89 "Sözün mana ve ses kusurlarından uzak olması" şeklinde tanımlanan fesâhat iki kısma ayrılmaktadır. "Kelamın anlam kusurlarından uzak olması" el-fesâhatü'l-ma'neviyye kavramıyla; "kelimenin fasih Arapça olup dil kuralla-rına uygun olması ve kulağa ağır gelmekten uzak olması" ise el-fesâhatü'l-lafziyye kavramıyla ifade edilmektedir. Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 526-527; İspirî, *er-Risâletü'l-cüdiyye* (Esad Efendi, 3530), 5a-9b.

90 İspirî, *er-Risâletü'l-cüdiyye* (Esad Efendi, 3530), 5a-9b.

91 İspirî, *er-Risâletü'l-cüdiyye* (Esad Efendi, 3530), 9a-21a.

92 İspirî, *er-Risâletü'l-cüdiyye* (Esad Efendi, 3530), 21a-22a; Ramazan Şahan, "Risâletü'l-Cüdiyye Bağlamında Ömer Efendi'nin Tefsir Anlayışı", *Erzurum İspirîli Kadızâde Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*, ed. Ömer Kara (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014), 775-783.

93 Mustafa - Ahmet Turan Arslan Uzun, "Takriz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/472-474.

leme alma gerekçesinde de dile getirdiği üzere İspirî risâleyi, döneminin önde gelen ilim adamlarına takdim etmiştir. Bu kapsamda risâleye; Şeyhülislâm Velîyüddin Efendi (ö. 1182/1768), Rumeli Kazaskeri Şeyhülislâm Kara Bekir Efendizâde Ahmed Efendi (ö. 1180/1767), Rumeli Kazaskeri Şeyhülislâm Mirza Mehmed Said Efendi (ö. 1188/1775), Anadolu Kazaskeri Osman Efendi (ö. 1183/1770), Anadolu Kazaskeri Şeyhülislâm Abdullah Efendi (ö. 1184/1770), Anadolu Kazaskeri Kâtipzâde Mehmed Refî' Efendi (ö. 1183/1769), Anadolu Kazaskeri İvazpaşazâde İbrâhim Efendi (ö. 1212/1798), Anadolu Kazaskeri Abbas Efendi (ö. 1176/1762) ve Kadî Ziyâî İsmail Efendi (ö. 1189/1775) olmak üzere toplam dokuz kişi tarafından takriz yazısı kaleme alınmıştır.⁹⁴

Sonuç

Bu makalede, Osmanlı müelliflerinden Ömer b. Ali el-İspirî ve eserleri hakkında bilgi verilerek *er-Risâletü'l-cûdiyye* adlı risâlesi incelenmeye çalışılmıştır. Ömer b. Ali el-İspirî, Erzurum'un İspir kazasında doğmuştur. Çocukluk ve gençlik yıllarını Erzurum'da geçiren İspirî ilk eğitimini de memleketinde tamamlamıştır. Erzurum'da dönemin önde gelen medreselerinde eğitim alan İspirî bazı risâlelerini de burada kaleme almıştır. Bir müddet memleketinde eğitim-öğretim gördükten sonra İstanbul'a giden İspirî burada dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. Seyyid Mürtezâ ve Akkirmânî bilinen meşhur hocalarından bazılarıdır.

İspirî İstanbul'daki eğitiminin ardından büyük bir paye elde ederek Fatih Medresesi'nde müderris olmuştur. Burada bir taraftan eğitim-öğretimle meşgul olurken diğer taraftan da ilmin kalıcılığını sağlamak ve öğrencilere daha faydalı olmak amacıyla birçok eser telif etmiştir.

Uzun yıllar Fatih Medresesi'nde ders-i âm olarak görev yapan İspirî padişahın huzurunda yapılan ve ancak önde gelen âlimlerin katıldığı Huzur derslerine de iştirak etmiştir. Bunlara ilaveten kadılık makamıyla taltif edilen İspirî 1194/1780 yılından itibaren Üsküdar nâibliği görevini deruhte etmiştir.

Geniş bir malumata ve ilmi birikime sahip olan İspirî kırka yakın eser telif etmiştir. Birçoğu küçük çapta olsa da kaleme aldığı eserlerin çeşitliliği İspirî'nin çok yönlü bir âlim olduğunun bariz göstergesidir. Nitekim tabakat kitaplarında İspirî'nin tefsirden tasavvufa, mantıktan belâgata, fıkhıtan kelama, tarihten edebiyata ve daha birçok alana dair müktesebata sahip olduğu kaydedilmiştir.

Tefsir külliyatına bakıldığında genelde Kur'ân'ın bütünü ve/veya bir sûresi üzerine eserlerin kaleme alındığı müşahede edilmektedir. Bir âyete odaklanıp onun derinlemesine ele alındığı çalışmalar ise nispeten azdır. İşte İspirî bu sahada

⁹⁴ İspirî, *er-Risâletü'l-cûdiyye* (Esad Efendi, 3530), 1a; İspirî, "er-Risâletü'l-cûdiyye", 9-10. *er-Risâletü'l-cûdiyye*'ye yazılan takrizler hakkında geniş bilgi için bk. İsmail - Reyhan Keleş Altun, "Ömer Efendi'nin Üç Eserine Yazılan Takrizler", *Erzurum İspirli Kadızâde Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*, ed. Ömer Kara (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014), 478-487.

cesaret gösteren âlimlerden biridir. Bu alana tahsis edip ve *er-Risâletü'l-cûdiyye* adını verdiği eserinde Hûd Sûresinin 44. âyetini ele almıştır. Mezkûr âyeti belâgat ve fesâhat yönüyle ele alan İspirî, bu alanda söz sahibi âlimlerden Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'u ile bu esere şerh yazan Taftâzânî ve Cürçânî'nin söz konusu eserlerinden istifade etmiştir. İspirî zikri geçen âyeti ilmü'l-me'ânî, ilmü'l-beyân, el-fesâhatü'l-lafziyye ve el-fesâhatü'l-ma'neviyye şeklinde dört açıdan ele alarak incelemiştir. Bu bağlamda müellif söz konusu âyeti teşbih, mecâz, isti'âre, kinâye ve ta'riz başlıkları çerçevesinde beyân ilmi açısından; âyette kullanılan nidâ edatı ve seçilen fiil kalıpları gibi "kelimelerin birbirine uyumu" ve nidânın emirden önceye alınması gibi "terkip/cümlelerin tertibi" şeklinde me'ânî ilmi açısından; seçilen kelimelerin manalarıyla tam bir ahenk içerisinde olduğu şeklinde el-fesâhatü'l-ma'neviyye açısından ve kullanılan kelimelerin saf Arapça olup su gibi akarak kulağa hoş geldiği şeklinde el-fesâhatü'l-lafziyye açısından tahlil etmiştir.

Değişik kütüphanelerde üç farklı nüshası bulunan risâlenin ilki 1173/1759 tarihli müellif hattı olan İstanbul nüshası, ikincisi 1175/1761 tarihli Medine nüshası, üçüncüsü ise 1188/1774 tarihli Bağdat nüshasıdır. Bunlardan birinci nüsha en kapsamlı olanıdır. İspirî, kaleme aldığı risâlesini iki bölümde tanzim etmiştir. Birincisi, incelediği âyetin belâgat ve fesâhat yönüyle alakalı *Miftâhu'l-ulûm*'da yer alan bilgileri aktardığı bölümdür. Bu bölüm bütün nüshalarda yer almaktadır. İkincisi ise *Miftâhu'l-ulûm*'dan aktardığı kısımları, Cürçânî ve Taftâzânî tarafından *Miftâhu'l-ulûm*'a dair kaleme alınan şerhler etrafında mufassal bir şekilde incelediği bölümdür. Bu bölüm sadece İstanbul nüshasında geniş bir şekilde yer almaktadır. Medine nüshasının ise haşiye bölümlerinde zikri geçen âlimlerin şerhlerinden bazı alıntılar ilave edilmiştir. Müellifin ifadelerinden anlaşıldığına göre 1173/1759 yılında telif edip vezire sunduğu risâleyi önce 1175/1761 yılında ardından da 1188/1774 yılında tekrar istinsah edip bazı bölümlerini ihtisar ederek şeyhülislâmlara takdim etmiştir. Nitekim İspirî risâleyi kaleme alma gerekçesini, "bir taraftan eser yazarak ilimle meşgul olup insanlara faydalı olmak, diğer taraftan ileri gelen devlet adamlarına ve şeyhülislâmlara risâleyi takdim ederek onların övgüsüne ve duasına mazhar olmak" şekline izah etmiştir.

İspirî, eserinde kullandığı kaynakların çoğunluğunu Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplardan seçmiştir. Ancak şunu ilave etmek gerekir ki İspirî, risâlesine konu edindiği âyetin daha çok belâgat ve fesâhat yönünü incelediği için eserini *Miftâhu'l-ulûm* ile Taftâzânî ve Cürçânî tarafından bu esere yapılan şerhler üzerine inşa etmiştir. Müellifin eserde kullandığı dile gelince, risâlede seçilen konuya münasip son derece edebî bir dil tercih etmiştir. Bu, özellikle giriş bölümünde kullanılan secili/kafiyeli ifadelerde kendini göstermektedir. Risâlenin ana omurgasını oluşturan asıl metin bölümünde ise mukaddimedeki secili ifadeler yerini daha düz, yalın ve ilmî bir anlatıma bırakmıştır. İspirî rivâyet ve dirâyeti birlikte kullanarak âyetin edebî inceliklerine dair bilgileri aktarmış ve nihayet "Bu âyetin inceliklerine dair zikrettiklerim, zikretmediklerimden daha azdır." demek sûretiyle

Kur'ân'ın inceliklerinin eşsiz olduğunu, her dönemde ve seviyede âlimin takati ölçüsünde bu incelikleri keşfedebileceğini ifade etmiştir.

Burada şunu ifade etmek gerekir ki İspirî'nin kaleme aldığı eserlerin büyük bir kısmı incelenmiş olmakla birlikte önemli bir kısmı da incelenmeyi ve neşredilmeyi beklemektedir. Ayrıca Ömer b. Ali el-İspirî gibi birçok Osmanlı müellifi tanıtılmayı ve yazma eser kütüphanelerinde, makalede incelenmeye çalışılan risâleye benzer birçok eserin incelenmeyi ve neşredilmeyi beklemediğini de ilave etmek gerekir. Dolayısıyla bu alana yönelik yapılacak çalışmalarla ecdadımızın bize bıraktığı ilim mirasına sahip çıkılmış ve gelecek nesillere aktarma vazifesi yerine getirilmiş olacaktır.

Kaynakça

- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *el-Cemâleyn li'l-Celâleyn*. thk. Muhammed Abdülkâdir Şâhin. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Altun, İsmail - Reyhan Keleş. "Ömer Efendi'nin Üç Eserine Yazılan Takrîzler". *Erzurum İspirli Kadizâde Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*. ed. Ömer Kara. 463-498. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kurâni'l-Azîm*. thk. Ali Abdü'l-Bârî 'Atıyye. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Avcı, Casim - İpşirli, Mehmet. "Nâib". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn*. İstanbul, 1951.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Îzâhu'l-meknûn*. Beyrut, ts.
- Bakırcı, Saffet. "Me'âlimü't-Tenzîl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Baltacı, Cahit. *XV-XVI Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul, 2005.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Haraş. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1412/1991.
- Benli, Mehmet Sami. "Miftâhu'l-Ulûm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/20-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.
- Bolelli, Nusreddin. *Belâgat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2001.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. Leiden, 1943.
- Bursalı, Mehmed Tâhir b. Rif'at. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul, 1333.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/260-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Delâilü'l-i'câz fi 'ilmi'l-meânî*. thk. Abdulhamid Hendâvi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *el-Misbâh fi şerhi'l-Miftâh*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4646, 1b-266b.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-zunûn*. Bağdat, 1941.
- Dağcı, Şamil. "Osmanlı Dönemi Kaynaklarında Yer Alan İspirli Âlimler". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2008), 23-42.
- Demir, İsmail. "Sarf Bilgisi ve Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî'nin 'er-Risâle fi Temeyyüzi'l-Ebvâb' Adlı Eserinin Edisyon Kritiği". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 60-80.

- Durmuş, İsmail. "Meânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/204-205. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *en-Nehru'l-mâd min'el-Bahri'l-muhît*. thk. Ömer el-Es'ad. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1416/1995.
- el-Fihrisü'ş-şamil*. Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1409/1989.
- Gümüş, Sadreddin. "et-Ta'rifât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gümüş, Sadreddin. "Seyyid Şerif Cürcânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Beyân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafız Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 7. Basım, 1430/2009.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Kıfayetü'l-elve'î*. thk. Neşid Hamîd. Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 2003.
- İpşirli, Mehmet. "Huzur Dersleri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/441-444. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Cem'ul-me'ârib*. Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 803, 1b-20b.
- İspirî, Ömer b. Ali. *el-Müfîd şerhu dibâceti'r-Risâleti'l-cûdiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3530, 22b-32a.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâle fi aksâmi'l-kelime*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465, 5 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâle fi fi'leyn iza tenâze'â fi ismin zâhir*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465, 4 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâle fi ma'ne'l-hamd ve'ş-şükr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 259, 1b-9a.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâle fi temeyyüzi'l-ebvâb*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâle fi zekâti'l-bakar*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465, 2 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâle fi zekâti'l-ibil*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465, 7 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâle fi'l-idğâm*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465, 4 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâle fi'l-mü'teberât*. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1692, 1b-62.

- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâletü'l-cûdiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3530, 1b-22a.
- İspirî, Ömer b. Ali. *er-Risâletü'l-cûdiyye*. Mektebetü'l-Melik 'Abdi'l-'Aziz, Arif Hikmet Kütüphanesi, 45/80/1, 1b-14b.
- İspirî, Ömer b. Ali. "er-Risâletü'l-cûdiyye fi'l-âyeti'n-Nûhiyye". *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâseti'l-İslâmiyye*, 3 (1970).
- İspirî, Ömer b. Ali. *Ferahu'z-zâhidîn*. Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 803, 23b-42a.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Ferhatü'l-fuâd*. Münih Devlet Kütüphanesi, Yazmalar, 425, 22 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-isâm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Servili, 222, 151 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Husûnü'l-metâlib*. Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 803, 44b-61a.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Husûnü'l-metâlib*. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça Bölümü, 1010.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Mu'înü'l-ihvân*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3530, 37b-49a.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Raciye'l-maksud*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465, 21 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Risâle fi'l-havârik*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465, 5 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Risâle fi't-te'nis*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, 465, 8 vr.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Risâle min 'ilmi'l-ferâiz*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3530, 32b-36a.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Sürûru kulûbi'n-nâzirîn*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3005, 1b-54a; Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1136, 40 vr; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 354/24, 211b-243a.
- İspirî, Ömer b. Ali. *Şerhu Risâleti'l-cûdiyyeti'l-Abbâsiyye*. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça Bölümü, 921, 1b-30a.
- Kara, Ömer. *Bir Osmanlı Müderrisi İspirli Ömer Efendi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Kara, Ömer (ed.). *Erzurum İspirli Kadızâde Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Kara, Ömer. "Ömer b. 'Alî el-İspirî'nin 'Furûk'la İlgili Bir Risâlesinin Tenkitli Neşri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2004), 185-238.
- Kazvîni, Hatîb Muhammed b. Abdurrahman. *el-îzâh fi 'ulûmi'l-belâğâ*. Beyrut, ts.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-mü'ellifin*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Kettâne, Hüseyin Ahmed - Zâhid, Abdulhamîd. "Tercemetü âyeti ya erduble'î". *Mecelletü Kiraat*, 9-28.
- Kılıç, Hulûsi. "eş-Şafiye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kılıç, Hulûsi. "Tâcü'l-Luga". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Koca, Ferhat. "Molla Hüsrev". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/252-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

- Mardin, Ebül'ulâ. *Huzur Dersleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966.
- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmânî*. İstanbul, 1996.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Yazma Eserler Terminolojisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Yazma Tefsir Literatürü*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemu'l-müfessirîn*. Beyrut, 1403/1983.
- Özek, Ali. "el-Keşşâf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özkan, Halit. "Tîbî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/125-127. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1420/1999.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1408/1987.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. Beyrut: el-Mektetü'l-'Asriyye, 1427/2006.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1. Basım, 1427-2006.
- Sekkâkî, Yusuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Şahan, Ramazan. "Risaletü'l-Cûdiyye Bağlamında Ömer Efendî'nin Tefsir Anlayışı". *Erzurum İspirli Kadızâde Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*. ed. Ömer Kara. 771-793. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Şubber, es-Seyyid Abdullah. *Hakku'l-yakîn fi ma'rifeti usulî'd-dîn*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lâ lil-Matbû'ât, 1. Basım, 1418/1997.
- Taftâzânî, Sa'deddin b. Mesud. *Şerhu'l-kısmî's-sâlis min Miftâhi'l-'ulûm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4640, 1b-201a.
- Tanç, Halil İbrahim. "Ömer b. 'Ali elspirî'nin 'te'nis ve mu'rab' Adlı İki Risâlesi". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 46-59.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn. *el-Kâşif 'an Hakâ'iki's-Sünen*. Riyad, 1417/1997.
- Ulvân, Numan Şaban. "et-Tahlîlül-beyânî". *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 18/2 (2010), 885-903.
- Uzun, Mustafa - Arslan, Ahmet Turan. "Takriz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/472-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vânî, Muhammed b. Bistâm. *Arâisü'l-Kur'ân*. thk. Saïd Abdulfettâh. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1428/2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyzâvî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/101-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1407/1986.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye*. nşr. Sevkî Dayf. Kahire, ts.
- Zuhayli, Vehbe. *et-Tefsiru'l-münîr*. 30 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1997.

